

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.2.287>

TURAN HÜSEYNOVA*

NAZİM HİKMƏT VƏ FÜZULİ POETİK DİLİNDƏ LEKSİK PARALELLƏR

Şairin, ədibin sənətinin öyrənilməsi, şübhəsiz, onun sözüünün, lüğət tərkibinin öyrənilməsindən başlayır. Bu fikir bədii söz sahiblərinin hamısının dilinin tədqiqinə aiddir. Ancaq Nazim Hikmət, Füzuli kimi sənətkarların dili üçün bu xüsusilə vacibdir. Bu məqalədə Nazim Hikmət yaradıcılığının ilk illərindəki şeirləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Beləki yaradıcılığının sonraki illərində Nazim Hikmətin seçdiyi mövzular müasir dövrü, siyasi hadisələri əhatə etdiyi üçün Füzuli yaradıcılığında leksik vahidlərlə paralellərin tapılması mümkünsüz olacaqdı. Nazim Hikmət sərbəst şeir üslubunun təmsilçisi olsa da, müəllimi Yahya Kamal və xatirələrində qeyd etdiyi kimi babasından türk ədəbiyyatının dərinliklərini öyrənmişdir. Gənc N. Hikmət yazılı türk ədəbiyyatının, Divan şeirinin dilini də öyrənir, bütövlükdə türk şeirinin poetikasına yiyələnirdi. Bu məqalədə hər iki şairin dilindəki leksik paralelləri verməklə yanaşı alınma sözlərin işlənmə dərəcəsini də göstərməyə çalışmışıq.

Füzulinin dilində ən tipik “osmanlıca” əlamətlərindən biri “və” bağlayıcısının təkrar-təkrar işlənməsidir. Bu əlamətlərə Nazim Hikmətin dilində də rast gəlirik. Beləki, Nazim Hikmətin dilində bu aski osmanlıca hadisəsi üslubi məqsəd üçün – təkidlik, sürəklilik üçün eynən tətbiq olunur.

Açar sözlər: Nazim Hikmət, Füzuli, sərbəst şeir, divan ədəbiyyatı, leksik paralellər.

Giriş

Şairin, ədibin sənətinin öyrənilməsi, şübhəsiz, onun sözünün, lüğət tərkibinin öyrənilməsindən başlayır. Bu fikir bədii söz sahiblərinin hamısının dilinin tədqiqinə aiddir. Ancaq Nazim Hikmət, Füzuli kimi sənətkarların dili üçün xüsusilə vacibdir; Ədibin lüğət tərkibi iki istiqamətdə, iki planda öyrənilə bilər: 1. Sənətkarın dilinin söz tutumu, lüğət ehtiyatı öyrənilir. Bu, bir növ ədibin söz ehtiyatının statistik hesabıdır. Həmin istiqamətdə tədqiqat tarixi leksikanın öyrənilməsinə xidmət edir; 2. Lüğət tərkibinin öyrənilməsi şairin, yazıçının üslubunu açmağa, dil sənətkarlığını müəyyənləşdirməyə xidmət göstərir. Bu halda qrammatikanın sərəncamına keçmiş sözün daxili enerjisini, bədii mətləbi, bədii məndəki psixoloji vəziyyəti ifadə etmək imkanını aşkar etmək əsas məqsəd olduğundan belə tədqiqat ədəbi dil tarixi faktı olur (7; 17).

Əsas təhlil

Dilçiliyimizdə indiyə qədər yazıçı (şair) dilinin, bədii əsər dilinin lüğət tərkibinin öyrənilməsində birinci istiqamətə üstünlük verilmişdir. Bu məqalədə isə Nazim Hikmət və Füzuli dilinin lüğət tərkibində tutum, həcm məsələsinə, statistik rəqəmlərə diqqət yetirilməklə bərabər ikinci plan əsas tutulacaqdır. Çünki bu şairlərin dilində bədii semantikanın xüsusi gücü var.

Nazim Hikmət türk şeir ənənəsinin poetik qəliblərinə, müəyyənləşmiş dil təcrübəsinə yiyələnmişdi. Şair özü çoxcildliyinə yazdığı bir səhifəlik ön sözdə yazırdı: “Şiirim kökü yurdumun topraklarındadır(8; 5).” Əlbəttə, şairin bu sözündə, ümumiyyətlə, Türkiyənin çoxəsrlik və zəngin poeziya yaradıcılığına bağlılığı ilk şeirlərinin dilində göstərdiyi kimi ifadə olunmuşdur. Ancaq dözümlü məsləki ilə türkçülüyə, türk millətinə, Türkiyəyə bağlı olan şair, birinci növbədə, türk şeirinin doğma vəznə olan heca şeirini nəzərdə tutmuşdur. Yəni, o, türkün, o cümlədən Türkiyənin kamil fəlsəfi divan şeirindən əvvəl türk xalq şeiri, türk folklor şeiri ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu isə heca şeiri deməkdir. Heca şeiri dilinin aydınlığı, sadəliyi, xəlqiliyi ilə seçilirdi. Şair divan şeir dilinin anlaşılmaqlığından şikayətlənir və etiraf edərək yazırdı: “Büyük babam şairdi, ama şiirlərini hala anlamam. Dilini, Osmanlıca dediğimiz, yüzde yetmiş beşi arapça, farsça sözlərlə və arap, fars grammer kaidələrinə uyğun bir türkçəylə yazırdı... anlamıyordum onları(8; 9)”. Deməli, şeir yazmağa başlayan şair xalqına, millətinə onun anlayacağı dillə bədii nümunələr təqdim etmək yolunu seçir və bunun üçün də, özünün yazdığı kimi, “heca vəzninin, yəni, xalq şeirimizin” dilini nümunə alır. Beləliklə də,

çox erkən yaşlarında “artık dilim temizceydi, hece vezniyle ve doğru dürüst kafiyelerle yazmasını öğrenmişim” deyir.

Bununla belə, gənc N. Hikmət yazılı türk ədəbiyyatının, Divan şeirinin dilini də öyrənir, bütövlükdə türk şeirinin poetikasına yiyələnirdi. O, yuxarıda misal gətirdiyimiz sözünün davamı olaraq yazırdı: “... halk şiirinin ve aruzun, yani Divan edebiyatımızın unsurlarını muhafaza ediyordum. Kafiye tertiplerinde zorluk çekmiyordum, çünkü Divan edebiyatı kafiye oyunlarının ve imkanlarının en mükəmmellerini vermişti, geleneğimde bu taraf vardı”.

Beləliklə, şair mükəmməl klassik türk ədəbiyyatını öyrənir, Əlişir Nəvai, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Baki, Nabi kimi türk divan ədəbiyyatının dilinə bələd olurdu. Nəticə etibarilə gələcəkdə təkcə Türkiyənin deyil, bütünlüklə türk ədəbiyyatının tarixində özünəməxsus fəxri yer tutan Nazim Hikmət sənəti, Nazim Hikmət ədəbiyyatı yarandı.

N. Hikmət ən dərin, ən uca düşüncələri ilə vətənevərdir, millətsevərdir. Bu milli keyfiyyəti də o, Yahya Kamaldan mənimsəmişdir. Yahya Kamal vətənpərvərliyi Türkiyədə türksevərlər arasında bir zərbi-məsələ çevrilmişdir. Onun haqqında, onun sözləri belə yada salınır: “Yahya Kamala görə: Vatan hiçbir zaman bir nazariye değil, bir toprak`tır. Toprak cedlerin mezarıdır. Camilerin kurduğu yerdir. Sanayi-i nefise namına ne yapılmışsa, onun sergisidir... Havasıyla, suyuyla, kırları ve dağlarıyla, sabahları ve geceleriyle, bilhassa vatandaşlarla kendini müdafaa ettirmesiyle hal-hamur olmuştur. Vatan ne bir feylesofun fikridir, ne bir şairin duygusu...(2; 1179)”. Vətəni gerçək, həqiqi bir məkan, doğma yurd, pərvəriş verən bir yuva bilən şair: “vətəni, məsələ, şirkərlər beşiyi deyə tanımaq əksikdir” - söyləyir. Hər diyarın doğma vətən olması, bir bölgədən böyük vətən üçün nə qədər şəhid verilmiş olduğunu yada salmağı tövsiyə edir və “Vatan İstanbul`dur, Üsküp`tür, Trabzon`dur, Yızgat`tır, Ankara`dır” və bütün bu adlarla yanaşı və onların daxili semantikasında saysız xatirələrdir, hesabsız qəhrəmanlıqlardır - deyir.

Türkiyənin görkəmli filoloqlarının etirafıdır ki, XX əsrin türk şeir dilində bir Yahya Kamal türkcəsi vardır. Yahya Kamal türkcəsi öz mənbəyini, kökünü türk şeirinin tarixindən götürür. Ziya Gökalpın dediyi kimi: “Başka milletler asri medeniyete girmek için kendi mazilerinden uzaklaşmağa mecburdur. Halbuki Türklerin asri medeniyete girmeleri için kendi eski mazilerine dönüp bakmaları kafidir(5; 119)”. O məhz bu düşüncə ilə müasir ədəbi Türkiyə türkcəsinin yaranmasında, formalaşmasında böyük tarixə malik olan Osmanlı şeir dilinə söykənir, türk Divan ədəbiyyatının fəlsəfi dilindən yararlanır. Məhz həmin “Osmanlı ədəbiyyatına” “Osmanlı dilinə” hörmətin əməli təcrübəsidir ki, Yahya Kamalın bütün şeirləri əruz vəznində yazılmışdır. Onun müasir, modern bədii türkcəsi məhz əruzda yazılmışdır.

Əlbəttə, bütün müasirlərində, eləcə də başqa türkcələrində yazan şairlərdə, ədiblərdə olduğu kimi, Yahya Kamalın da dilində ərəb, fars kəlimələri işlənirdi və işlənməli idi. Hələ nəzərə alağ ki, Yahya Kamalın dili əruz dili idi. Ancaq bu imkansızlığın, ərəb, fars sözləri işlənməsinin mümkünsüzlüyü şəraitində o, ciddi bir şərt qoyurdu, tələb edirdi: “Şiirde yaşayan türkçeye girmemiş hiçbir arap, acem ve frenk kelimesini kullanmamak; yaşayan türkçeye girmiş arap, acem ve frenk kelimelerini onlara türklerin verdiği ses ve mana içinde türkçe addetmek; nahivde türk milletinin cümleye verdiği mimariye şiddete sadık kalmak...(2; 1189)”. Və Yahya Kamalın yeni türk şeir dilinə baxışına xülasə olaraq söylənir ki, Yahya Kamalın şeirində, poeziya dilində diqqəti çəkən və var olan türkcə duyuş və türkcə duyuşu türkcə deyiş halına gətirən bir sənətdir və sənətin ədəbi türkcəsidir, hətta Yahya Kamalın misrasını duyğuların riyazi ifadəsi, duyğunun dildə ən dəqiq ifadəsi saymaq, təbii ki, ədalətli qənaətdir.

Nazim Hikmətin birbaşa təsirləndiyi ilk şair olan Yahya Kamaldan bir nümunə göstərək:

Körfezlerdeki dalgın suya bir bak, göreceksin;
Geçmiş gecelerden biri durmakta derinde;
Mehtap, iri güller ve senin en güzel aksin,
Velhasıl, o rüya duruyor yerli yerinde.

Şeir parçasındakı iyirmi beş sözdən yeddisi əcnəbi kəlmədir: *Körfəz* (fransızca), *mehtap* (farsca), *gül* (farsca), *ve* (ərəbcə), *aks* (ərəbcə), *velhasıl* (ərəbcə), *rüya* (ərəbcə).

Sözlərin hamısı müasir türkcə lüğətdə əks olunmuşdur: “Türkçe sözlük”də yuxarıdakı ardıcılıqla sözlər bu səhifələrdə yer almışdır – 1234, 1362, 804, 2083, 59, 2086, 1667. Bu sözlərdən *mehtap*

folklor şeirin dilində çox işləkdir. *Velhasil* nağıl və dastan dilində “sözün qıyası, xülasə, nəhayət” mənalarında həmişə işlənmişdir, bu gün də işlənir. Yenə maraqlıdır ki, adı çəkilən sözlükdə *Velhasil* kəliməsində mətn içində nümunə kimi Yahya Kamaldan yuxarıda gətirilən misra verilir: “Velhasil, o rüya duruyor yerli yerinde”(10; 2086). Sözlükdə Yahya Kamaldan örnəklərin tezliyi o deməkdir ki, ədəbi dillə danışıq dili, danışıq dili ilə əruz şeiri arasında əlaqə-ünsiyyət yaranmasında Yahya Kamalın böyük tarixi xidməti olmuşdur.

Divan ədəbiyyatının dahisi M. Füzulidə həmin “vəlhasil” məqamında “söz müxtəsər” ifadəsi işlənir: “Söz müxtəsər: ol əsiri-sevda Bir növ ilə eldu xəlqə rüsva Kim, Qeys ikən oldu adı Məcnun...”(4; 71). Bu o deməkdir ki, bu epik nitq qəlibinin, nağıl, dastan və şifahi nitq üçün yaradılmış bu situativ ifadə formasının Divan ədəbiyyatında uzun tarixi ənənəsi olmuşdur.

Budur Divan ədəbiyyatının dahisi M. Füzulinin müasiri və davamçısı (XVI əsrin 2-ci yarısı), dövründə *Sultanüş-şüara* sayılan, Divan şeirin ikinci Füzulisi kimi tanınan Bakinin (Baqi) bir qəzəlinin leksikası:

Dil ne mihnetten kaçar hergiz ne gamdan incinür
 Heçr elinden çekdüğü cevru sitemden incinür
 Katlime engüşt-i yar itsün işaret ğam degül
 Kanğı na-dandur o kim hükm-i kalemden incinür
 Olsa kahrunla mukayyed lutfidur insanidur
 Yar eger incinse de mahz-i keremden incinür.
 Kameti servin nem-i eşküm ser-efraz eyledi
 N'oldu ol nazük-nihale şimdi nemden incinür
 Gözlerüm yaşını sofi istemez yem kılduğum
 Görmedüm bir böyle har alemde yemden incinür.
 Hun-i eşküm bir zaman alude kıldı eşigin
 Bana dil-ber Bakıya dahı o demden incinür (1; 147).

Qəzəlin dilindəki qeyri-türk sözləri mətdəki ardıcılıqla: *dil, mihnet, hergiz, ğanı, heçr, cevru, sitem, katl, engişt, yar, işaret, nadan, hükm, kalem, kahr, mukayyed, lütf, ihsan, eger, mahz, kerem, kamet, serv, nem, eşk, ser-efraz, nazük, nihale, sofi, har, alem, hun, zaman, alude, dil-ber, Baqi, dem.*

Qəzəldə 68 (altmış səkkiz) söz işlənmişdir. Bunlardan *nə, bir, o, qəm, yar, aşk, yəm (m)* sözlərinin hərəsi iki də, rədif olmaq etibarilə *incin(mək)* feili yeddi dəfə işlənmişdir ki, hesablamadakı altmış səkkiz rəqəmində bunların bir dəfəsi nəzərə alınmışdır. Ümumi leksik tərkibin (68 sözün) 38-i (otuz səkkizi) qeyri-türk mənşəlidir. Bu, leksikonun 56 (əlli altı) faizini təşkil edir. Belə nisbət orta əsrlər Divan ədəbiyyatı dilinin ümumi statistikasına tam uyğundur. Doğrudur, Füzulinin şeir dilinin müqayisəsi ilə nisbətdə müəyyən qədər fərq var. Hesablamaya görə, Füzulinin Divanının dilində leksik kütlənin 60-62 faizi qeyri-türk mənşəli lüğətdir(6; 74). Bu beş-altı faiz, görünür, Füzulidən sonrakı əlli il müddətində xəlqiləşməyə doğru təkamülün nəticəsidir.

Həmin əcnəbi lüğətin yeddisi müasir türkcə sözlüklərdə yoxdur: *engişt/enquşt* (farsca: baxmaq), *mahz* (ərəbcə: sırf, saf, xalis), *eşk/aşk* (farsca: göz yaşı), *sərəfraz* (farsca: başı uca, yüksək), *nihale* (farsca: fidan, körpə ağac), *har/xar* (farsca: tikən), *yem(m)* (ərəbcə: derya, dəniz). Bunlar osmanlıca lüğətdə öz əksini tapmışdır(12; 799, 377, 137, 119, 546, 195, 772).

Ümumiyyətlə, N. Hikmət ilk şeirlərində son dərəcədə yığcamdır. Yəni lap gəncliyindən, başlanğıcından Füzulinin tövsiyəsinə əməl edir: “Gər çox istərsən izzətin, az et sözü”. Düzdür, sərbəst şeir dövrü yaradıcılığında bundan da qısa şeiri, bundan da az söz işlətdiyi bədii-poetik nümunələri var, ancaq sərbəst şeirəqədərki poeziyasında ən yığcam şeiri budur:

Suları soğuk pınar,
 Suları soğuk pınar,
 Ateşten dudaklarını
 Göğsüne koydu da yar,
 Sen neden ısınmadın,
 Sen neden ısınmadın?(8 ;37)

İki misranın emosiyaları gücləndirən poetik təkrarı olmasaydı, şeir cəmi dörd misra olardı. Şeirdə cəmi on iki söz işlənmişdir. Yalnız bir dənəsi alınmadır: “*yar*” (“atəş” sözü Türkiyə dilçilərinin fikrinə

görə, farscadır. Ancaq Azərbaycan dilçiliyində bu söz türk mənşəli bilinir: atəş = od+əş. -əş “günəş” sözündəki mifoloji yüklü şəkilçidir).

Şeirdə sözlərin morfonoloji işlənmə tərzində diqqəti çəkir: şair “atəşli dodaqlar” deyil, “atəşdən dudaklar” formasını işlədir. Yəni, ismi (*atəş*) isimlikdən çıxarmır: “dodaq istidir, qaynardır, odlu-atəşlidir” demir. Deyir ki, “dodaq atəşdəndir, oddur, atəşin, odun özüdür”. Şair mənzərə yaradır: “Yar əyilib bulağın (pınarın) gözündən, bulağın köksündən su içir”. Şairin fikrincə, Füzulicəsinə mübaligəsinə görə, yarın oddan ibarət olan dodaqları bu soyuq suyu qaynatmalı, qaynar etməli idi, ancaq bulağın suyu isinmir, yenə soyuq qalır. Bu duyğunu bu qədər zərifləşdirən, həssaslaşdıran, bu misraları şeirləşdirən burada sözün isim materiyasında qalması, sifətə çevrilməməsidir. Cavan Nazim Hikmətin ustad sələflərində sözün belə işlənmə təcrübələri var:

Tərləmiş rüxsar ilə xublar açarlar könlümü,
Gör nə gülşəndir ki, *atəşdən* verərlər ab ona(3; 46).

(Füzuli);

Atəşin ruyində əf i tək yatıb geysulərin,
Tüfə cadudur ki, mar *atəşdə* suzan olmasın(10; 101).

(M.Ə.Sabir).

Füzuli gözəlin üzünə (rüxsarına) *atəş* deyir, ancaq Sabir *atəşli*, *odlu* deyir, sözü sifət kimi işlədir. Ancaq Sabirdə bu sifət (*atəşin*) subyektin (*atəş*) özü qədər yandırıcıdır ki, marın (ilanın) onda (*atəşdə*) yanmamasına təəccüb edir (əslində bu metonimiyada semantik ziddiyyət var: gah *atəşli-atəşin*, gah da *atəş* deyir). Nazim Hikmət də Füzuli kimi, metonimiyasında birmənalıdır.

Nazim Hikmətin ən həcmli şeirlərindən olan “Meşin kaplı kitab”ı leksik cəhətdən incələyək. Şeir iki yüz səksən altı sözdən ibarətdir. Bunun altmış doqquzu alınma leksikadır – bu, şeirin lüğətinin iyirmi dörd faizidir. Faiz başqa şeirlərlə müqayisədə bir qədər artıqdır. Alınmalar bütövlükdə bunlardır (şeirdəki ardıcılıqla): *meşin, kitab, derviş, mum, rahle, iblis, Adem, Hevva, saat, lanet, mezar, tahta, umman, can, ufuk, masal, Nuh, İsmail, zemzem, Turi-Sina, Musa, asa (əsa), Bahri-Kulzem, beni-İsrail, Kudus, Zekeriyə, zikr, İsa, fikir (bakirə), Meryem, Kureyşi, Muhammet, Medine, Kerbela, Hüseyin, sayfa, yazık, necat, merhamet, sade, satır, dua, buhur, cennet, ezan, Anjelüs, zincir, efendi, mel'un, duvar, baht, arz, evlad, sofrə, şarap, tas, lokma, hasta, çift, balyoz, heyecan, teslim, taze, dünya, isim, evliya, keşiş, ebede, kanun, hak*.

Göründüyü kimi, şairin ilk yaradıcılığında dini məzmunlu leksika xeyli yer tutur: *derviş, iblis, lanet, zemzem, Kureyşi, merhamet, dua, cennet, ezan, zikr, evliya, keşiş*...

Bu dini leksikanın içində peyğəmbərlərin və başqa din adamlarının da adları var: *Adem, Hevva, Nuh, İsmayıl*, (İbrahim Xəlil peyğəmbərin oğlu), *Musa, Zekeriyə, İsa, Meryem, Muhammet, Hüseyin* (Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi); din mərkəzləri, müqəddəs yer adları da bu sıradandır: *Medine, Kerbela, Kudus* (Qüds); dini məzmunlu anlayışlar burada olduğu kimi xalq içində də izafət birləşmələrinin içində işlənir: *Turi-Sina, Bahri-Kulzem, beni-İsrail*. Hətta xristian anlayışı da bu silsiləyə daxil edilir: *Anjelüs çanları* – katoliklərin duası, İsanın mövcudluğu, varlığı haqqında dua.

Alınmaların bolluğuna baxmayaraq, bu leksika anlaşma baxımından başqa “ilk şeirlərdən” fərqlənmir. Hətta bu şeirdə nağıl, dastan janrlarına məxsus epiklik var. Bu epik təsvir sovet ədəbiyyatşünaslığında dəbdə olan realizmin əlamətidir. Alınma leksikanın nisbətən çoxluğuna baxmayaraq, gözlənen və mütləq gəlməli olan əcnəbi sözün yerində milli qarşılıq işlənir, həm də bu milli qarşılıq həmin mövqeydə vərdis olunmamış sözdür. Məsələn, ərəbcə *cild* sözünün yerində türkcə *kap* (qab) işlənir:

Yaldızlı meşin *kapı* (*cildi* olmalıydı)

Parçalanmış kitabı

Ay altında dün gece

Deli bir derviş gibi...

Okudum saatlerce...(8; 51)

Bu leksik-semantik fakt – *cild* sözünün sinonimi, həm də yeni poetik hadisədir – *kitab* sözünün qafiyəsidir. Üslub paradiqmasına görə, bu qafiyə gələcək sərbəst şeir dilli Nazim Hikmətin poetik laboratoriyasından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, N. Hikmətin qafiyələri çox sərrastdır. O, qafiyələri, bir qayda olaraq, samit səslərin

üstündə qurur. Haqqında danışdığımız heca şeirləri belə sərrast qafiyələrlə zəngindir: *gibi-sahibi, yüzüm-öksüzüm, demin-kalbimin, nefes gibisin-ses gibisin, eğmez-değmez, çiçəkle-bekle, önce-görünce, temiz-isteriz...* Qafiyə tərtibində çətinlik çəkmədiyini söyləyən şair Divan ədəbiyyatının üstündə qafiyə təlimi keçdiyini xüsusi vurğulayırdı(8; 13). Əlbəttə, o, Füzulidə bu qafiyəni də görmüşdü: *rəna-qovğa-səhra* (Aşıq oldum yenə bir tazə güli-rənayə Ki, salır al ilə hər dəm məni yüz *qovğayə*)(3;268) – yalnız sözlərin sonundakı saitlər qafiyə təşkil edir. Ancaq Füzulidən samit üstündə duran bu sərrast melodiya qafiyə tipini götürmüşdü: *canım-giryanım-əfqanım, usanmazmı-sanmazmı-inanmazmı-oyanmazmı-bulanmazmı-utanmazmı* (Şəbi-hicran yanar *canım*, təkər qan *çəşmi-giryanım*, Oyadar xəlqi *əfqanım*, qara bəxtim *oyanmazmı*).

N. Hikmətin ilk şeirlərinin dilində Avropa dillərindən mənimsənmiş leksik vahidlərə də təsadüf olunur:

Sandal (yunan) – qayıq. Buna Türkiyə türkcəsində “kürəklə yürüdülmən dəniz təknəsi” deyirlər.

Pala (italyan) – qılınc növü.

Korsan (italyan) – dəniz qulduru.

Kalyon (italyan) – yelkənlə və kürəklə hərəkət edən hərbi gəmi.

Tül (fransız) – pambıq, ipək və ya sintetikadan toxunmuş zərif parça.

Anjelüs (yunan) – xristianlarda katoliklərin duası.

Balyoz (yunan) – kumpul.

Efendi (yunan) – yüksək hörmət əlaməti müraciət sözü.

Göründüyü kimi, ərəb, fars kəlmələri ilə müqayisədə Avropa dillərindən alınmış sözlər çox azdır. Əvvələ, o şeirlərin yazıldığı dövrdə Avropa sözləri Türkiyə türkcəsində bugünkü dərəcədə ifrata varmamışdı. O biri tərəfdən, N. Hikmət kütləvi anlaşılan sözləri işlədirdi. Onun işlətdiyi ərəb, fars sözlərinin hamısı geniş xalq kütləsi tərəfindən anlaşılırdı. Buna görə də N. Hikmət ərəb, fars sözlərini mənaca və deyilişcə (fonetikasına görə) türkcələşmiş leksik vahidlər bilib, onların işlənməsinə hədd qoymurdu.

Avropa sözlərinin də içində elələri var ki, onların işlənmə tarixi çox dərinə gedir, həm də kütləvi anlaşılma dərəcəsi ilə seçilir. Məsələn, *efendi* yunan sözünə hələ XV-XVI əsrlər oğuz türkcəsində (Azərbaycan və Türkiyə türkcələrini nəzərdə tuturuq) rast gəlirik. Füzulidə: Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım, Gözüm, canım, əfəndim, sevgilim, dövlətli sultanım?!

Efendi sözü həmin dövrdən yazılı türkcədə müntəzəm işlənmiş, Nazimin ilk şeirləri yazdığı dövrdə də gündəlik ünsiyyət dilində işlək olmuş, bu gün də Türkiyə türkcəsində ən fəal işlənen sözlərdən biridir.

Klassik divan ədəbiyyatının dilində ən tipik “osmanlıca” əlamətlərindən biri və bağlayıcısının təkrar-təkrar işlənməsidir. Məsələn Füzulidə: “Əhaliyi-ələmdən bəzi ləaliyi-müşəat və müəmməyatından bəhreyi-feyz almışlar və bəzi fars qəzəllərin nəqşi-zəmir etmişlər və ərəbi rəcəzlərin zövqünə yütmişlər, haşa ki, türkcədə məhəublər feyzi nəzmindən bəhrəmənd olmayanlar və taifeyi ətrak sahibməzaqları bustani-kəlamından şükufeyi-divani-qəzəlin bulmayalar(3; 28)”. Yaxud Mirzə Fətəlidən: “Türküstan və Firəngistan məmləkətlərinə zülmədən və fəqrdən pərakəndə olub sərməyəsiz, kəmalı zillətdə fəhləliklə və nökrəçiliklə gün keçirir və hər yerdə başına döyülür və hər yerdə xar və xakisar cürbəcür əziyyətlərə tutulur və sənin xalqından ili yüz minə qərib zükürən və ünəsən əyal və ətfalları ilə türkmənlərin əlində məşəqqəti-əsirlikdə giriftar olub, həmişə nalə və əfqan ilə ruzigarlarını başa aparırlar və bir kəs onların dadına yetişmir və onları xilas etmək xəyalına düşür və sənin padşahın dünyanın proqresindən qafil və bixəbər oturubdur öz paytaxtında(7; 144)”.

Nazim Hikmətin dilində bu əski osmanlıca hadisəsi üslubi məqsəd üçün – təkidlilik, sürəklilik üçün eynən tətbiq olunur:

Onlar çocuk gibi iştahlı,

Rüzgar gibi cesur,

Kışlık saraya girdiler.

Demir, kömür ve şeker.

Ve kırmızı bakır

Ve mensucat

Ve sevda ve zülümde hayat

*Və bilcümle sanayi kollarının
 Və küçük ve büyük ve beyaz Rusya ve Kafkasya ve Sibiryaya ve Türküstan
 Və kederli Volga boylarının
 Və şehirlerin bahtı
 Bir şafak vakti değişmiş oldu(8; 349).*

Hətta bu mətndə osmanlıcanın lüğət vahidi *mensücat* (toxunmuş, işlənmiş mal – *mensücat* 'ün ərəbcə cəmi) sözü də işlənir (12; 409). Yəni, bütün bu arxaikləşmənin leksik və qrammatik ünsürlərini N.Hikmət ədəbi Türkiyə türkcəsinin tarixi faktı kimi alır, bunlarda bütöv Türkiyə türkcəsinin sistemini görür. Əlbəttə, şeirlərində sistem kimi, ən çox işlənən, hər yerdə, ya çox yerdə görünən hadisələrə, süjetlərə ən fəal şəkildə müdaxilə edən insan şairin özüdür. Ancaq o, antroponim – isim kimi yox, mətndə əvəzlik şəkildə girir. Özünü birinci şəxs təkin əvəzliyi kimi ifadə edir – isim öz əvəzini, “mən”i vəkil edir.

*Bazan ben de gönül ahlarımı
 Çekerim birer birer
 Kan kırmızı yakut bir tespih gibi...
 Sen istediğin kadar
 Tozu dumana katar
 Sürebilirsin atını!...
 Ben değişmem
 En halis-üd-dem
 Arap atına saatte 150 kilometrik süratını
 Demir raylarda koşan
 Demir beygirimini!...(8; 130-131)*

Bir şeirdə şairin məni iki “mən” kimi iştirak edir – iki Nazim olur. Birinci “mən” – Nazim Məhəmməd Füzulinin rolundadır – qəmlərini nidalarla ifadə edir. Füzuli deyir: *Vay, yüz min vay kim, dildardan ayrılmışam, Bülbülü-şuridəyəm, gülzardan ayrılmışam.*

Füzulidən fərqli Nazimdə “ah” öz əvəzliyi ilə ifadə olunur. Yəni “ah” nidası *ahlar* şəkildə ismə çevrilib. Bu mübaligədə də bir füzuliyanaqlıq var. Ahlar fasiləsizdir, təşbehə çəkilir – bu, Füzuli qəmidir, bu qəmlər öz ağırlığı ilə dövənin boynunu iynə deşiyindən keçirər: “Bu qəmlər kim mənim vardır, bəyirin boynuna qoysan Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər, əhli əzab oynar” (Füzuli). İkinci “mən” – Nazim isə müasir insandır, müasir dövrün sənaye və texnikasının şahididir – indi qatarlar Füzuli dövrünün ən sürətli nəqliyyatı sayılan “ərəb atı”ndan da sürətlidir.

Bəzən, çox az hallarda Nazim şeirdə antroponim-isim kimi iştirak edir. Bu iştirak klassik divan ədəbiyyatındakı kimi, ya xalq yaradıcılığında – aşiq janrlarında olan kimi möhürbənd deyilən, sonluqda müəllifi tanımaq üçün işlənmə deyil. Belə: *Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi eşq kim, Bu təriqət daxili-əhli-kamal eylər məni; Nazim Hikmətin qəsdı möhür vurmaq, şamp qoymaq deyil, müəyyən üslubi iş görməkdir.* Buna Nazim adına bir yerdə təsadüf edirik. Bəzən sadəcə müraciətdir, adı xitabdır – qadını Münəvvər ona məktubla süfrə başındakı kimi üzünü tutur, adını çəkir: *Anlat bana doğduğum şəhri, Nazım. Sofyadan pek küçükken çıkmışım. Sofya nasıl şehir?*

Ancaq əksər hallarda ciddi üslubi məqsəd izləyir. Bu məqamlardan bir neçəsi:

*Nazım – Pazartesi
 Ali – Salı...(8; 164)*

Bu, həbsxanada məhbusların cəzalandırılma növbəsidir. Nazim məhbus yoldaşlarının siyahısındadır. Bu, bir növ məcburi və təbii siyahıdır.

Nəticə

Qeyd etdiklərimiz bu iki şairin yaradıcılığında leksik paralellərin çox az bir qismidir. Məqalədə Nazim Hikmət yaradıcılığının ilk illərindəki şeirləri tədqiqatə cəlb etməyimiz təsadüfi deyildir. Beləki yaradıcılığının sonrakı illərində Nazim Hikmətin seçdiyi mövzular müasir dövrü, siyasi hadisələri əhatə etdiyi üçün Füzuli yaradıcılığında leksik vahidlərlə paralellərin tapılması mümkünsüz olacaqdı. Əsas tədqiqat obyektimiz Nazim Hikmət və Füzuli olmasına baxmayaraq, bəzi məqamlarda N.Hikmətin müəllimi Yahya Kemal, Füzulinin müasiri və davamçısı Bakinin qəzəllərində də müraciət edilmişdir. Bununla mövzudan kənarlaşmır, müqayisəmizi daha rəngarəng etməyə çalışmışıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Baki. Divan. Tenkitli basım. Hazırlayan: Dr. Sabahattin Küçük. Ankara, 1994.
2. Banarlı. N. Sami. Resimli Türk edebiyatı tarihi. II cilt. 2001.
3. Füzuli. M. Əsərləri. I cild. Bakı: 1996.
4. Füzuli. M. Əsərləri. II cild., Bakı 1999.
5. Gökalp. Z. Türkçülüyn esasları. Bakı, 1991.
6. Hacıyev. T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı 1976.
7. Hacıyev. T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: "Elm", 2012.
8. Hikmet. N. Bütün eserleri. I cilt. Şiirler 1916-1951. Sofya: Narodna Prosveta, 1967
9. Hüseynova T. Nazim Hikmətin şeir dilinin leksikası. Bakı: "Avropa", 2016.
10. Sabir. M. Ə. Hophopnamə. Bakı, 2012.
11. Türkçe sözlük. Onuncu baskı. s. 2006
12. Yegin. A. İslami-ilm-i-edebi-felsefi yeni lüğət. İstanbul, 1992

*AMEA Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.
E-mail: turanhacili@gmail.com*

Туран Гусейнова

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ НАЗИМА
ХИКМЕТА И ФИЗУЛИ**

Изучение искусства поэта, писателя, несомненно, начинается с изучения его слова и словарного запаса. Эта идея применима к изучению языка всех обладателей художественного слова. Однако особенно это важно для языка таких художников, как Назим Хикмет и Физули. В данной статье в исследование привлечены стихи Назима Хикмета первых лет его творчества. Итак, поскольку избранные темы Назима Хикмета в последующие годы его творчества охватывали современность и политические события, найти параллели с лексическими единицами в творчестве Физули было бы невозможно. Хотя Назим Хикмет является представителем стиля свободной поэзии, глубины турецкой литературы он познал у своего учителя Яхьи Камала и своего деда, как он упоминал в своих мемуарах. Юный Н. Хикмет изучал также язык письменной турецкой литературы, диванной поэзии, овладел поэтикой турецкой поэзии в целом. В данной статье мы постарались показать степень разработанности заимствованных слов, а также привести лексические параллели в языке обоих поэтов.

Одним из наиболее типичных «османских» признаков в языке Физули является многократное употребление союза «и». Эти знаки мы находим в языке Назима Хикмета. Итак, на языке Назима Хикмета это древнеосманское событие используется именно со стилистической целью – настойчивость, преемственность.

Ключевые слова: Назим Хикмет, Физули, свободная поэзия, диванная литература, лексические параллели.

Turan Huseynova

**LEXICAL PARALLELS IN THE POETIC LANGUAGE OF NAZİM
HİKMET AND FUZULİ**

Studying the art of a poet, writer, undoubtedly begins with studying his word and vocabulary. This idea is applicable to the study of the language of all owners of the artistic word. However, this is especially important for the language of such artists as Nazim Hikmet and Fuzuli. In this article, the

poems of Nazim Hikmet from the first years of his work are included in the study. So, since Nazim Hikmet's chosen themes in the following years of his work covered modernity and political events, it would be impossible to find parallels with lexical units in Fuzuli's work. Although Nazim Hikmet is a representative of the style of free poetry, he learned the depth of Turkish literature from his teacher Yahya Kamal and his grandfather, as he mentioned in his memoirs. Young N. Hikmet also studied the language of written Turkish literature, divan poetry, mastered the poetic Turkish poetry in general. In this article, we tried to show the degree of development of borrowed words, as well as bring lexical parallels in the language of both poets.

One of the most typical "Ottoman" signs in the language of Fuzuli is the repeated use of the union "ve". We find these signs in Nazim Hikmet's language. So, in the language of Nazim Hikmet, this ancient Ottoman event is used precisely with a stylistic purpose - persistence, succession.

Keywords: *Nazim Hikmet, Fuzuli, free poetry, sofa literature, lexical parallels.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 13.05.2024

Son daxilolma tarixi:20.06.2024